МОВОСВІТ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Світлана Єрмоленко

ДУМА ПРО *ЗЕМЛЮ*, РОЗМОВА З *ЗЕМЛЕЮ* У МОВОМИСЛЕННІ М. СТЕЛЬМАХА

Написані в 60-ті роки XX ст., у часи т. зв. «відлиги», твори Михайла Стельмаха «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» привернули увагу читачів до вічних тем людського буття, актуалізували тему **землі**, таку знакову для українського світобачення й, зокрема, для художньої мовотворчості: згадаймо твори «Земля» Ольги Кобилянської, «Fata morgana» Михайла Коцюбинського...

Революція початку XX ст. в Україні, національно-визвольні змагання, громадянська війна загострили національні, соціальні проблеми. Радянські ідеологічні стереотипи не могли не позначитися на трактуванні історичних подій, зображених у романах. Проте художнє мислення письменника долало стереотипи, а увага до художньої деталі, до відтворення особливостей української мови з її ліризмом і гумором, високою поезією і гіркою правдою реалій поглиблюють наше пізнання позачасових дум українських селян про землю. Ці думи цементують, пронизують наскрізною ідеєю художню оповідь з її авторською, невласне авторською, прямою, невласне прямою мовою персонажів. У діалогах та монологах усіма відтінками змісту, влучністю відтворених життєвих ситуацій і зображених людських характерів позначені вживані автором фразеологізми, близькі до них усно-розмовні вислови, а також поетичні

метафори та сентенції про землю, що сприймаються як афоризми із узагальненою семантикою.

Слово *земля* — компонент багатьох усталених висловів, зафіксованих у текстах М. Стельмаха, напр.: *іти на край землі*; *піти за тридев'ять земель*; *провалитися*, *мов крізь землю*; *земля йому пухом*; *така біда*, *що хоч живим у землю лізь; ходити коло землі* тощо. Крім таких загальномовних фразеологізмів, джерелом яких є розмовний стиль, письменник переносить читача у світ поетичних дум про землю. Це висловлювання про багату й бідну, далеку й рідну, святу і грішну землю: *Однак, яка не благенька вона* [оселя]*, яким не є мочар, тітка і ним дорожить, бо ж* ***це свята земля,*** *дарма, що на ній нічого, крім ситняку і дротянки, не росте* (Стельмах М. П. Твори в 7-и т. — К., 1982. — Том І. — Хліб і сіль. Роман. — С. 157; далі — Хліб); *Одним* ***думалось про далеку землю,*** *другим зелено малювались оті сім десятин, що десь міряє таємничий селянський синод, а треті знов покладалися лише на свої законні півтори десятини, які не додав їм пан після голодної волі* (Хліб, 215); *На кожній дворянській десятині нашої Подільської губернії висить п'ятдесят шість карбованців боргу. А це ж* ***найбагатша земля наших предків,*** *про яку, як вам відомо, й досі співають: «На Поділлі хліб на кіллі, пироги на плоті…»* (Хліб, 59).

Найчастотніше у текстах М. Стельмаха те із загальномовних значень слова *земля,* яке реалізоване в конкретному слововживанні із значенням 'ґрунт', 'земельна ділянка'. І це закономірно: адже йдеться у творах про землю як власність, що забезпечує добробут селянської родини. Тому й відтворено реальні розмови селян про *свою, селянську* і *панську* землю, пор.: *Бачиш, пан галасує, що* ***селянська земля*** *в лісі належала йому ще з кріпаччини. Але є в нашому селі така земля, яка ніколи не належала Стадницьким, але вони захопили її* (Хліб, 366); *Нема тепер* ***панської*** *— є* ***наша земля****, — не помічає Тимофій, що повторює слова Мірошниченка* (Стельмах М. П. Твори в 7-и т. — К., 1982. — Том 2. — Кров людська — не водиця. Роман. — С. 175; далі — Кров); *І знову отець Вікентій питався їх* [лісовиків] *і про здоров'я, і про худобу, і про землю, а люди й не знали, що сказати, бо так, як при сповіді відділяється душа від*

тіла, хилитаючись, ***відділяється від них земля****, — **вона вже була їхньою і не їхньою*** (Хліб, 401).

У контекстах із ключовим словом *земля* актуалізується асоціативний зв'язок цього поняття із словами-поняттями *мрія*, *надія*, *сподівання.* Земля поставала в уяві, спогадах, снах селянина як його найдорожча мрія, марево, і хоч яка важка праця хлібороба на землі, його думи про свою землю завжди світлі, наприклад: *Неясно, десь на шляху, побачив* [Давид] *себе з Уляною, як вони їдуть на добрих рахманних волах* ***до своєї рожевої од раннього сонця землі*** (Хліб, 152); *Як він* [Мар'ян] *любив косовицю! І коса і грабки аж виспівували в його руках. Не раз за чужою роботою* ***в думках бачив себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого-небудь, а коло землі*** (Хліб, 183); *На мить до нього* [Чайченка] ***наблизилась продана земля,*** *на мить дрібною іскоркою зажевріла нова надія, одвічне селянське сподівання* (Хліб, 44); *Вона* [Романова матір] *й досі, мов молода, живе у своїх мріях, і досі свято вірить в усі чутки про землю, як і в те, що, ідучи по землі, можна дійти до неба, і хай Роман не вигадує всяких дурниць, хоча б вони і в книжках писалися, бо* ***земля і небо це одне, як тіло і душа чоловіка, тільки земля — це будень людини, а небо — свято її*** (Хліб, 152-153); *— От, може,* ***наріжуть землю,*** *тоді інакше заживемо, — світяться очі далекою надією. І жінка* [Явдоха] *стрепенулась од неї, підійшла ближче до чоловіка* [Матвія] (Хліб, 466).

Розмір земельного наділу, власного поля, так само якість ґрунту — це поняття, до яких звертається селянин і в розмовах, і в думах. Письменник ословлює цю тему, використовуючи емоційно-експресивні номінації, зокрема, коли йдеться про малу кількість землі. Такі оцінні характеристики типові для внутрішньої, невласне прямої мови персонажів: *По-хозяйськи вшивши гребінь, увійшов* [Мар'ян] *до хати, вона* [Фросина], *маленька і проворна, сіла поруч з ним вечеряти, господарем назвала його, а він тільки зітхнув:* ***аби хоч осьмушка землі була в нього*** (Хліб, 183); *Та, видать, не тільки люди, але й боги поклали гнів на вбогих пасинків села, у яких* ***тільки й землі, що за нігтями*** (Хліб, 204). Те саме поняття передають уживані автором такі вислови: *шматок землі*, *клапоть землі*, *латка землі.*

На позначення великої кількості землі, а також її родючості вживає письменник образні вислови, в яких відбито усталені народні асоціації, зокрема порівняння родючої землі із їжею: *Бо там* [в Америці] ***землі не міряно****, а людей жменя. А де людей мало, там земля дешевша від грибів* (Хліб, 213); *Так* ***землі, земельки не міряно!*** *— і сумні очі Івана блиснули двома краплинами непевної надії, яка не раз то охоплювала його теплою повінню, то кригою обмерзала навколо серця. —* ***Да такої земельки, мов каша гречана: хоч бери ложкою і дітей годуй!*** (Хліб, 41); *І зараз при згадці сердиться на норовисту доньку, а в ніздрях чує пахощі тлустого панського чорнозему!* ***Ех, і земелька ж то! Хоч бери і ножем замість масла намазуй на хліб*** (Хліб, 379); *Жінчина рідня ніколи не радувала Аркадія Валерійовича — ці золотушні пагони старовинного дворянського роду не здатні були дати хоч який-небудь зачучверілий цвіт на теперішній землі:* ***масний подільський чорнозем, на якому посади дитину — і дитина виросте****, спливав з їхніх рук, як спливає весною прибережний пісок* (Хліб, 296).

Один із основних мотивів творчості М. Стельмаха — переселення на чужі, просторіші землі. У зв'язку з цим мотивом актуалізовані в тексті роману «Хліб і сіль» епітети *сибірська*, *українська*, *рідна*, *чужа*, *далека*, *непочата*, *холодна (земля)*: *— Може, там просторніше буде, — сірою мрякою насовується на очі далекий потойбічний світ, але він його відганяє* ***сибірською землею*** *— своєю упертою і тривожною надією: може, хоч там посміхнеться йому доля* (Хліб, 26); *Далеко-далеко, мов осінні журавлі, залетіли селянські думи* ***на чужу землю,*** *грілись її теплом, і Вайнтроб не руйнував їх зайвим словом* (Хліб, 214); *— Чи вузол, чи петля — та мусить чоловік лізти в неї. Кому хочеться гибнути з голоду? — твердішає голос і висока постать хлібороба. — А може, й станемо* ***на тій холодній землі*** *не наймитами, а господарями* (Хліб, 42); *Та й, кажуть, є там* [у Сибіру] *ще така* ***непочата земля****, яку ні мужицькі межі, ні панські ланцюги не краяли* (Хліб, 49); *Чи думав колись у дні Запорізької Січі невідомий співець-нетяга, припадаючи осліплим видом до кобзи, бо його пісня від п'янких південних степів дійде до* ***напівзабутої землі холоду й снігу****!?* (Хліб, 55); ***У півсні, мов на терезах, погойдувалась сибірська та україн-***

***ська земля**, і думки то птицями летіли по них, то з болем ішли, мов колодники* (Хліб, 29).

У контекстах, змістом яких є мрії селян про землю, на якій вони будуть не наймитами, а господарями, слововживання *земля* поєднує два значення 'край' і 'земельний наділ', тобто селяни-переселенці хочуть почуватися вільними в далекому краю і господарювати на власній землі, на своєму полі, мати власний ґрунт. Показове для стилю письменника синонімічне використання слів *земля*, *ґрунт*, *нива*, *поле*, пор.: *Якщо її* [землю] *мають багато людей, то може її мати і він, хай клаптик на дві-три косарські ручки, але свій. А коли цього клаптика він не годен мати у своєму селі, то матиме **ниву** в Сибіру* (Хліб, 183).

У зв'язку з актуалізацією теми землі частовживаними в текстах названих романів М. Стельмаха є такі вислови, як *нарізати*, *відрізати*, *наділяти*, *відчикрижити*, *межувати землю*. Вони з'являються у діалогах персонажів, які мають різне соціальне походження (в одних *відрізають землю*, іншим *нарізають землю*), тому згадані вислови мають різний прагматично-оцінний зміст у контекстах, пор.: ***Відрізали землю,** — мало не задихався* [Варчук], *вириваючи зсередини клекітливі слова. — Це все одно, що перерізали мене надвоє і кинули посеред шляху. Скільки я на ту землю старався. Тягнувся до того достатку, і попливло моє щастя старцям у руки. **Коли б серце вирвали, то й то легше було б... А то землю!*** (Кров, 180); *Якубенко задумався, подивився на свої великі руки: — Не тягне, бачу, вас до земельки? Дивіться самі, а я вам хочу якнайкращого, бо добрі ви, батюшко, такі, наче й не батюшка. А яку ж **земельку відчикрижив** пан од церкви: **найкращу**, **—** зі смаком починає розповідати про захоплені шматки* (Хліб, 288); *— Сільські синоди. До слушного часу вони **тихцем міряють панську землю.** А слушна година от-от уже настане… То нащо нам відриватися від своєї землі?* (Хліб, 214-215); *В ті літа, коли **межували землю**, батько нашого пана по підказці Салоганового діда **відчикрижив од церкви вісімдесят десятин**, бо піп у нас був тоді такий, що не про землю, а про одне небо клопотався* (Хліб, 287);

*— А он і чутки пішли, що синоди в цьому році **будуть нам наділяти землю:** сім десятинок на кожний двір.*

— Які синоди, Лесю? — повертаються охолоджені строкарські думки від ***чужої*** *до* ***своєї землі*** (Хліб, 214).

Дуже важлива тема для розмов про землю — оцінка її родючості, тобто якості ґрунту. Епітетні характеристики на позначення цього поняття показові для тексту романів М. Стельмаха, пор.: *Давид рішуче повертає на край села, де на* ***гіблому ґрунті*** *якоюсь купиною стоїть не то хатка, не то старий бурдей* (Хліб, 156);*Що то за дивний і розкішний край* [Поділля]: ***грунт родючий****, ріки повноводі, навіть перли колись виловлювали в протоках Дністра* (Хліб, 419);

— Так на цьому ж мочарі нічого не вродить. З'їли ви за вік із нього хоч одну картоплину чи огірок?

— Не з'їла, Давиде, бо такий пропащий мій талан: для нього і на ***тлустому чорноземі****, десь, окрім трав, нічого не вродить. А ти щось таки зможеш зробити й на моєму* ***невдоб'ї*** (Хліб, 157).

Трапляються в текстах і рідковживані оцінки ґрунту: *невдіб'я, ледача земля* (*А кріт, самі знаєте, на* ***ледачу землю*** *не сунеться* (Хліб, 21).

Ледачий ґрунт протиставляється *чорнозему*, пор.: *Вгорі за ярами* ***ледачий ґрунт****, мов розмите кладовище велетнів, сіріє камінними черепами і костомахами. Але одразу ж за шляхом земля якимось чародійним помахом залишає позаду всю прадавню застиглу хмурність і* ***рівно та зелено стелеться чорноземом*** *під сині краї неба* (Кров, 153).

І як синонім до слова *земля*, і як назва самостійного поняття 'родючий ґрунт' слово *чорнозем* реалізує свій позитивно оцінний зміст в авторських поетичних описах природи, наприклад: *Навколо них* [переселенців], *скільки оком скинеш, підіймаються засніжені поля. Під ногами,* ***сповитий в сніги, дрімає чорнозем,*** *за яким споконвіку тужить хліборобська понівечена душа…* (Хліб, 66-67); ***Чорнозем підняв*** *на своїх мовчазних грудях зелене багатство* [пшеницю] *і, здається, сам* ***заслухався*** *його дрімливою мовою. Яків теж прислухається до шепоту ниви і вперше в житті помічає, що зараз кожна шийка колоска, мов діамантом, перехоплена краплиною роси* (Хліб, 495).

Різні природні стихії залишають свої карби на землі. Тому вона буває і *сухою*, *потрісканою*, *закам'янілою*, *і вологою*, *і*

мерзлою... М. Стельмах збагачує художній стиль персоніфікованими образами землі. Вони побудовані на звукових, зорових, одоративних асоціаціях, пор.: *Попід лісом бездоріжжям прямує чоловік, ледве чутно ворушачи губами, і тепер* ***земля прислухається до перестуку краплин і лічби хлібороба.*** *Він міряє землю не поспіль, а по урочищах, тримаючи в пам'яті усі кроки довжини і ширини* (Хліб, 389); *Я* [Ганна] *ж просила пана, щоб все було по-доброму, — простягає руки до чоловіка* [Івана], *і враз дужий удар приклада валить її на розкислу вулицю. В темряві* ***стогоном озвалася земля,*** *а на ній заворушився темний вузол, що називається його дружиною* (Хліб, 443); ***Земля прислухалася*** *до придорожніх пісень і вухатими соняшниками, і вусатим ячменем, і втомленим житом, що ніяк не може нагодувати рід людський* (Хліб, 535); *Коли волами ореш, помітив, і* ***земля краще пахне****, бо до середини її, до живця добираєшся...* (Хліб, 152); *Над* ***тихою святковою землею*** *високими золотими мазками починається ранок* (Хліб, 306); *Він* [Іван] *кинув коні, запряжені в борони, і чимдуж побіг до матері, яка, здавалося, вросла в* ***обвіяну сизувату землю*** (Хліб, 435); *Коли* ***запахне відталою землею*** *і березовим соком, птиці, розколихуючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще з волохатим туманцем тепло* (Хліб, 202).

Подібно до того, як одухотворюється на сторінках романів М. Стельмаха земля, так і описи, характеристики людей не обходяться без порівнянь їх із землею. Серед порівнянь є прозорі, побудовані на зовнішніх асоціаціях, скажімо, з кольором землі, а є порівняння, метафори, в основі яких лежать глибокі психологічні асоціації, пор.: *І от він приходить до своєї матері, до* ***темнолицьої, мов свята земля, Катерини Чумак*** (Кров, 207); *Дівчина скидає кожушок;* ***чорна, мов земля, сорочка*** *і якась подоба спідниці з гудзькуватого валу страхають навіть Терентія* (Хліб, 134); *І кора дерева, і рука людини однаково темні і потріскані, однаково в зморшки кори і руки до самої крові* ***в'їлася земля*** (Хліб, 25); *— Якове Дорохтейовичу, ви дуже вчена людина, аж учитель. Ви всякі високі науки проходили, а* ***ми прості й темні, як сама земля, люди*** (Хліб, 488).

Художня оповідь М. Стельмаха усіма своїми змістовими нюансами і стилістичними засобами виявляє глибоке співчут-

тя автора до ***дітей землі***, напр.: *У свитах, киреях, сіряках, кожушках* ***стоять діти землі****; одні прощаються з рідною стороною з ніяковим, сумовитим усміхом, іншим думи нахилили обважнілі голови, а в декого і скупа сльоза треммтить…* (Хліб, 179); *Несмілі шуми саду і лісу, блакитне березневе малювання поміж деревами, тугий перестук краплин, що вже закипають кригою, і зоряний цвіт у гіллі — усе нагадує той казковий чарівний край, який давно втратили* ***убогі діти землі*** (Хліб, 254); *І знову тяжкі думки від дрібної комахи попливли до невідомих столичних людей, які своїм папірцем мають* ***вирішити долю дітей землі.*** *Потім лісовики поклонились богам і старому Дунаю та й пішли мовчазними лісами в село на сповідь* (Хліб, 400). Саме через гірку долю хліборобів, кинутих у вир громадянської війни, письменник називає їх ***пасинками землі***, пор. монолог про могилу матері: *Двічі за літо її* [могилу] *скошує глухий сторож.., і в невеличких копицях сіна вітри перебирають сумовиті сторінки сотень різноманітних і водночас схожих одна на одну історій* ***пасинків землі*** (Кров, 172).

Мотив жорстокої боротьби за землю зумовлює символізацію слова *кров,* яке актуалізоване у прислів'ї, що стало назвою роману: *То сліпий Андрійко благав зрячих бути людьми, не проливати людську кров, бо вона не безрідна водиця, що тримається на хмарці й на травичці, в озері й криниці, а* ***кров тільки тримається землі*** (Кров, 207). За землю і в землю ідуть люди. Тому й означення *цвинтарна земля* має в текстах логічно-художню мотивацію: *Пізнього вечора Фросині погіршало.* ***Вузлик із глиною*** *вже не вибирав біль, а* ***тиснув на серце тяжкою цвинтарною землею*** (Хліб, 186); *— Живий чоловік, чуєте, про живе має думати. Хоч яка дорога* ***цвинтарна земля****, та годує вона тільки гробаря* (Хліб, 25); *А думи чоловіка незмінно поверталися до того клаптика землі, де під вишеньками, що вибилися з-під кореня, лежать його діти. Він уже обсадив їхню могилу шовковою травою і стокротками...* (Кров, 210).

Драматичні події громадянської війни, розподіл панської землі, змагання за кращі наділи родючого ґрунту спричинилися до народження вислову з таким узагальненим змістом: ***не одного б уложили за землю у землю*** (Кров, 174). У творах про

трагізм людських доль чимало розмов і роздумів про землю. Показовий діалог батька із сином:

— А ти знаєш, що ті люди ладні вбивати за землю?! — ледве стримав приступ обурення.

— За землю, тату, і вбивати можна, — твердо промовив син чиїмись словами. — Вона — свята.

Супрун на хвильку оторопів, а потім з розмаху долонею вдарив Гната по обличчю:

— Мовчи, сучий сину! Ти звідки, падлюко, знаєш, ***що таке земля і чи дорожча вона за кров?!*** *Зароби її перше, порви спершу свої жили на ній!* (Кров, 115).

Широкі епічні полотна Михайла Стельмаха наповнені фольклорними поетичними образами, природними діалогами персонажів, побудованими на фразеологічних джерелах розмовної української мови, а також втіленими в досконалі мовні форми афористичними висловами. Це думи про **землю** як основну цінність для українського селянина: *— Ех, Іване, Іване.* ***Земля — кругом наш мужицький вузол.*** *Да який іще вузол: на все життя богом і людьми закручений, зав'язаний* (Хліб, 42); *У темному небі, як у чорноземі, стоїть Чепіга і своїм сяйвом нагадує,* що ***найкраща мудрість людини — орати землю*** (Кров, 146); ***Земля — велике діло*** (Кров, 152); *— Мені нема чого переїжджати: тут моя дідизна, тут моя земля. Я з грошика і з кошика жити не можу. А служби — це вітер, що не знати, як подме.* ***Нема кращої служби, ніж коло землі*** (Кров, 211).

Так устами своїх героїв письменник дає найвищу оцінку землі, а також праці на землі. Але земля — не лише об'єкт роздумів. Це ще й активний суб'єкт: вона *прокидається, радіє, озивається, шепоче,* тобто теж розмовляє, спілкується з людиною. Відчуття природної гармонії спілкування людини з землею передає автор і читачеві.